

3.2.1

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

2020 - 2021

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

March-2021

Special Issue 263 (A)

अनुवादित मराठी साहित्य

स्वरूप आणि समीक्षा

अतिथी संपादक -

डॉ. वनमाला गुंडे (रिड्डी)

प्राचार्य,

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई,

ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर (रेवला)

विशेषांक कार्यकारी संपादक

डॉ. दिलिप भिसे व डॉ. विठ्ठल केदारी

मुख्य विभागा

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई,

ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To: www.researchjourney.net

SWATHIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	अनुवाद आणि मराठी भाषा व साहित्य : काही संदर्भ	डॉ. गणेश मोहिते	07
2	अनुवाद लेखनाचे तंत्र आणि स्वरूप	डॉ. किरण वाघमारे	14
3	अनुवाद आणि मराठी अनुवादीत साहित्य	डॉ. साहेबराव शिंदे	19
4	अनुवाद : संकल्पना, स्वरूप व प्रक्रिया	डॉ. रामकिशन दहिफळे	23
5	अनुवाद संकल्पना : प्रकार व प्रक्रिया	डॉ. लक्ष्मण गित्ते	26
6	अनुवादित साहित्य : समस्या आणि उपयोजन	डॉ.मोहन कांबळे, डॉ.बाबासाहेब गोरे	29
7	अनुवादाचे स्वरूप	प्रा.रा.ज.चाटे	32
8	अनुवादित साहित्य आणि तौलनिक साहित्याभ्यास	डॉ. भरत जाधव	35
9	भाषांतर युग : एक चिंतन	डॉ. राजाभाऊ धायगुडे	41
10	अनुवाद : संकल्पना प्रकार	डॉ. संजय खाडप	45
11	अनुवादीत मराठी लघुकथा	डॉ. छत्रभुज सोळंके	47
12	अनुवादित साहित्य लेखन	डॉ. विठ्ठल केदारी	49
13	भाषांतर युग	डॉ. जगदीश शेवते	52
14	अनुवादित साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा	डॉ. बालाजी रुद्देवाड	56
15	अनुवादाचे प्रकार आणि उपयोगिता	डॉ. म. ई. तंगावार	59
16	अनुवाद प्रक्रिया : भाषा आणि संस्कृती विकासाचा मार्ग	प्रा. दीपक सूर्यवंशी	61
17	अनुवाद : संकल्पना आणि स्वरूप	डॉ. गजानन जाधव	65
18	अनुवादाचे स्वरूप व रोजगाराच्या संधी	डॉ. संतोष दिशमुख	69
19	अनुवाद : लेखन प्रक्रिया, स्वरूप आणि चिकीत्सा	डॉ. वर्षा गायकवाड	73
20	अनुवादित साहित्य लेखनासमोरील आव्हाने	डॉ. संदीप वाकडे	77
21	दहशतवादी जगताचे वास्तववादी चित्रण करणारी कादंबरी- 'द ब्रेडविनर'	डॉ. ताहेर पठाण	81
22	भाषांतर संकल्पना : प्रकार व प्रक्रिया	डॉ. अनिल बांगर	86
23	भारतीय भाषेतील अनुवादित कादंबऱ्यांचे समीक्षात्मक लेखन	प्रा. वंदना सोनवले	89
24	अनुराधा पाटील यांच्या कवितांचा हिंदी अनुवाद	प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर	94
25	अनुवादित साहित्यांची समृद्ध परंपरा आणि 'द अल्केमिस्ट'	प्रा. बाळू मोहन तिखे	99
26	अनुवाद प्रक्रियेतील प्रमुख प्रश्न व समस्या	डॉ. पांडुरंग भोसले, डॉ. सचिन रुपनर	103
27	महात्मा वसवेश्वरांच्या 'वचन' साहित्याचा मराठी अनुवाद : एक अभ्यास	उमाकांत चलवदे	109
28	स्टीव्ह जॉन्स : अधिकृत चरित्र	प्रा. महारूद्र जगताप	112
29	'पिंजर' -एक अस्वस्थ मनाची संवेदना	डॉ. सोपान सुरवसे	116
30	'विकारविलसित अथवा शेक्सपिअरकृत हॅम्लेट' नाटकाचे भाषांतर	प्रा. डॉ. सुभाष आहेर, योगेश शेळके	119

भाषांतर संकल्पना : प्रकार व प्रक्रिया

डॉ. अनिल बळीराम बांगर

मराठी विभाग प्रमुख

को. ए. सो. लक्ष्मी शालिनी महिला महाविद्यालय, पेझारी,

ता.-अलिबाग, जि.-रायगड

मो.नं.- ९०२८०९२११

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रात होणा-या विलक्षण प्रगतीमुळे जगही झपाट्याने बदलत आहे. ही प्रगती समजून घेण्याची, जगातील बदल जाणून घेण्याची आणि जागतिक घडामोडीचे त्वरित आकलन करून घेण्याची जिज्ञासू वृत्तीही वाढीस लागली. भाषा हे जिज्ञासापूर्तीचे एक साधन आहे. ज्ञानार्जनाचे साधन तर ते आहेच. विचार व्यक्त करण्याचे साधन म्हणजे भाषा आणि एका भाषेत व्यक्त केलेले विचार दुस-या भाषेत व्यक्त करण्याची प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर. अन्य भाषा भाषांतर असा भाषांतर या शब्दाचा विग्रह आहे. प्रत्येक व्यक्तीची, प्रत्येक समूहाची भाषा, राष्ट्राची भाषा वेगळी असते, आणि यापैकी प्रत्येकाचे व्यवहार स्व:ताच्या भाषेतच चालतात. परंतु केवळ स्व:ताच्याच भाषेत व्यवहार चालत राहिले तर आवश्यक ते पारस्परिक संप्रेषण साधणारच नाही. म्हणून आपल्या भाषेत जे सांगितले ते अन्याभाषा बोलणा-याना समजले पाहिजे, व अन्य भाषेत जे सांगितले ते आपल्याला समजले पाहिजे. त्यासाठी भाषांतर हे एकमेव साधन आहे.

भाषांतरामुळेच पौर्वात्य संस्कृतीचा पाश्चिमात्यांना आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा पौर्वात्यांना परिचय झाला. त्याचप्रमाणे प्राचीन संस्कृतीचा अर्वाचीन काळात परिचय झाला आणि भाषांतरामुळे भिन्न भिन्न संस्कृतीचे व साहित्याचे आदान-प्रदान सुरु झाले. म्हणून भाषांतराला पुलाची उपमा दिली जाते. एकमेकांना समजून घेण्यासाठी भाषांतर अनिवार्य ठरते. वैज्ञानिक, तांत्रिक प्रगतीमुळे जग खूप जवळ येत आहे. संगणक, इंटरनेट, यांच्यासारख्या प्रसारमाध्यमांमुळे माणसाला आज घर बसल्या सा-याविश्वातील घडणा-या घडामोडीचे ज्ञान उपलब्ध झाले आहे. विविध देशातील भाषांचे, साहित्याचे लोकांचे आकलन वाढू लागले आहे. स्वतःचे जगणे सोडून इतरांच्या जगण्याविषयी मानवाला जन्मजात कुतूहल असते.

सांस्कृतिक आदान-प्रदान वैश्विक पातळीवर मानवाला जोडीत असते. भाषा हे माणसाला जोडण्याचे मानवनिर्मित महत्वाचे माध्यम आहे. भाषेद्वारे विचाराची, संस्कृतीची मोठ्याप्रमाणात देवाण-घेवाण होते, त्यामुळे माणसाच्या ज्ञानकक्षा विस्तारतात. साहित्यातील भाषांतरात साहित्यामुळे तर देश-विदेशातील विविध संस्कृतीचे, इतिहासाचे, भूगोलाचे, समाजजीवनाचे, चालिरीती, परंपराचे आकलन मानवाला, अभ्यासकांना होऊ लागले. भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील विचार दुस-या भाषेत उतरवण्याची एक लेखनप्रक्रिया होय. वाङ्मयीन अशासाठी की जेव्हा कोणत्याही वाङ्मयाचे भाषांतर होते, तेव्हा एका भाषेशी निगडित संस्कृती दुस-या भाषेत प्रविष्ट होत असते. संस्कृतीची अशी देवघेव संस्कृती समृद्धीस साह्यकारी ठरत असते. ही भाषेची नैपुण्ये मानली जातात.

एका भाषेतील साहित्य दुस-या भाषेमध्ये भाषांतरित करताना, भाषांतरित साहित्यिक कृतीची गुणवत्ता ही सर्वस्वी भाषांतरकाराच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. भाषांतरामुळे वाचकांना विविध लेखकांच्या लेखनाचा आस्वाद घेता येतो. प्रत्येक भाषेचे स्वतंत्र वैभव असते. ते त्या भाषेतील अलंकार, म्हणी, वाक्प्रचार, शैली यावर अवलंबून असते. उत्तम भाषांतरकार वाचकाला मूळ कलाकृती वाचल्याचा आनंद देत असतो, पण त्याचवेळी आशय व अभिव्यक्तीला धक्का न पोहचवता लक्ष्य भाषेत रूपांतर करण्यासाठी भाषांतरकाराला आपली भाषिक कौशल्ये पणाला लावावी लागतात.

एका भाषेतील आशय दुस-या भाषेत अभिव्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर. अशी भाषांतराची ढोबळ व्याख्या करण्यात येत असली तरी भाषांतर ही वरवर भासते तितकी साधी सुलभ प्रक्रिया नसून गुंतागुंतीची प्रक्रिया असते. मूळ भाषेतील मजकुराचे वाचन, मनन करणे त्याची व्याकरणिक रचना, शब्दातील नेमका आशय त्यांचा परस्परसंबंध व शैलीतील औचित्य या दृष्टीने त्या मजकुराचे विक्षेपण करणे व लक्ष्य भाषेतील व्याकरणिक रचना, अर्थप्रक्रिया यामध्ये चपखल बसेल व अनुवादाच्या प्रयोजनाच्या दृष्टीने समर्पक ठरेल अशा

पद्धतीने शब्दांची, वाक्यांची जुळणी व मांडणी करणे अशी प्रदीर्घ मानसिक प्रक्रिया भाषांतरात अंतर्भूत असते. या प्रक्रियेत मूळ भाषेच्या मजकुरातील आशय शक्यतोवर जसाच्या तसा लक्ष्य भाषेत उतरावा अशी काळजी घेणे आवश्यक असते.

भाषांतर करणे म्हणजे स्रोत भाषेतील कथ्य, त्यातील आशयास धक्का पोहचू न देता लक्ष्य भाषेत अकृत्रिम व सहज स्वरूपात व्यक्त करणे आवश्यक असते. भाषांतर करताना भाषिक गरजेनुसार, शब्द योजनेनुसार काही बदल भाषांतरकार करित असतो. एक प्रकारे तो त्याची भाषिक कौशल्ये कलात्मक रीतीने मांडत असतो. भाषांतरकार एक प्रकारे नवनिर्मितीच करत असतो, म्हणून भाषांतर प्रक्रिया ही एक कला आहे, असे मानले जाते. भाषांतर प्रक्रियेचे महत्व सांगताना भालचंद्र नेमाडे यांनी साहित्याची भाषा या कलाकृतीत म्हटले आहे की, "भाषा संस्कृती मोठ्या प्रमाणावर परस्परावलंबी असतात. भाषांतर हे संस्कृती संपर्काचे मोठे वाहक असून त्याद्वारे अत्यंत मुलभूत विचार, मूल्ये, अनुबंध, कथनतंत्रे इत्यादी एका संस्कृतीने शोधून काढलेल्या गोष्टी नकळत देशोदेशी पसरतात, असे लक्षात येते. 'पंचतंत्रा'तील गोष्टी हिंदुस्तानातून इराण मार्गे बगदाद व कॉन्स्टंटिनोपाल ह्या केंद्रातून युरोपभर पसरल्याचे मॅक्सम्युलरने शोधून काढेपर्यंत कुणाला माहिती नव्हते. ह्यावरून भाषांतराचे सांस्कृतिक कार्य महत्वपूर्ण मानावे लागते." आजच्या आधुनिक जीवनात भाषांतराची आवश्यकता व गरज वाढते आहे. सामाजिक अभिसरणासाठी भाषांतराची मोठ्या प्रमाणावर गरज आहे. बहुभाषिक लोकांच्या एकत्रित येण्याने व कार्यालायील कामकाजातही भाषांतराची आवश्यकता भासते आहे. गेल्या तीस-पस्तीस वर्षांत भाषांतरित साहित्याचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. भारतासारख्या बहुभाषिक देशात तर सांस्कृतिक ऐक्य टिकवण्याचे साधन म्हणूनच भाषांतरित कार्याकडे पहिलेले दिसते.

भाषांतर प्रक्रिया ही अत्यंत गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. सर्जनशील साहित्यिकांनी केलेल्या स्वतंत्र निर्मिती एवढाच अनुवाद हा सर्जनशील असावा लागतो तरच तो स्वतंत्र साहित्यिकृतीसारखा वाचकाच्या मनाची पकड घेवू शकतो. भाषांतर करताना भाषांतरकाराला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते, तर कधी सांस्कृतिक संदर्भासाठी अडून राहावे लागते, तर कधी भौगोलिक, सामाजिक संदर्भांना चपखल शब्द शोधावे लागतात. भाषांतरकाराला दोन्ही भाषा, बोली, रूढी पुरंपराची उत्तम ज्ञान नसेल तर विपर्यास होण्याची शक्यता असते. भाषांतर करताना मूळ विषय त्यातील संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात. बऱ्याचदा मूळ विषय मांडताना पाल्हाळीकता, क्लिष्टता, बोजडपणा येण्याची शक्यता असते. आश्चर्य व अभिव्यक्तीचे भाषांतरित करताना, विविध अर्थच्छटांचा विचार गांभीर्याने करावा लागतो. लक्ष्यार्थ, व्यंग्यार्थसह मुळावरहुकुम भाषांतर करणे कौशल्याचे कार्य असते.

भाषांतराचे मूलनिष्ठ भाषांतर व लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर असे दोन प्रकार पडतात :

अ) मूलनिष्ठ भाषांतर : मूळभाषेतील संहिता शब्दशः समजावून सांगायचे हा उद्देश असेल तर संहितेला आपोआप प्राधान्य दिले जाते. अशा भाषांतराला मूलनिष्ठ भाषांतर असे म्हणतात. मूलनिष्ठ भाषांतरामध्ये संहितेचे शब्दशः भाषांतर केले जाते, शब्द सामासिक असतील तर त्या समास घटकांचेही भाषांतर करण्याची दक्षता घेतली जाते. या भाषांतरात मूळ भाषेतील शब्दरचना, वाक्यरचना, अभिव्यक्ती यांचे जसेच्या तसे अनुकरण होते. मूळ भाषेला अनुसरूनच भाषांतर होते. उदा. 'हरिणाक्षी' या संस्कृत शब्दाचे मराठी भाषांतरात 'हरिणाच्या डोळ्यासारखे डोळे असणारी 'स्त्री' असे मुळाला धरून भाषांतर केले जाते.

ब) लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर : या भाषांतरात मूळ भाषेतील आशयाशी प्रामाणिक राहून लक्ष्य भाषेच्या रूपाशी साधर्म्य असणारे भाषांतर केले जाते. या भाषांतर प्रक्रियेत शब्दापेक्षा विचाराला, माहितीला महत्व दिले जाते. लक्ष्यनिष्ठ भाषांतरामध्येच मूळकृतीचा तोंडवळा बदलून मूळ लेखकाच्या अथवा कवीच्या हेतूंना डावलून एकदम नवी कृती तयार करणे हे मूळ लेखकावर अन्याय करणारे ठरते. भाषांतर हे अखेर मुळाचाच अनुवाद असते. त्याने मुळावर कुरघोडी करता कामा नये. भाषांतर वाचताना मूळ कृतीचे स्मरण झाले पाहिजे. मूळ कृती वाचण्याची प्रेरणा त्या भाषांतरातून मिळाली पाहिजे. अशा हेतूने लक्ष्यनिष्ठ भाषांतरात मूळ भाषेच्या विशिष्ट लक्ष्यी कायम ठेवण्यात यशस्वी झाला पाहिजे. उदा. अशोक शहाणे यांनी काही बंगाली कथांचे अनुवाद करून त्यांचा 'घरंदाज गोष्टी' हा संग्रह प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत अशा पद्धतीने मूळ लेखकाच्या भाषिक लक्ष्यी हेतुतः कायम ठेवलेल्या दिसतात.

भाषांतराला खूप जुनी परंपरा आहे. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ भगवद्गीतेवरील भाष्य म्हणजे एक प्रकारचे भाषांतरच आहे. पु.ल.देशपांडे, शांता शेळके यासारख्या महान लेखकांनी उतकृष्ट इंग्रजी ग्रंथांचे भाषांतर केले आहे. पूर्वी मुख्यतः साहित्य क्षेत्रापुरते मर्यादित असलेल्या भाषांतराने आता शास्त्र, तंत्रज्ञान, वैद्यकशास्त्र, व्यापार, माहिती तंत्रज्ञान, शासकीय व्यवहार असे जीवनाचे प्रत्येक क्षेत्र व्यापले आहे.

भारतीय साहित्याचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की जगातील विविध देशातील दर्जेदार साहित्याचे भारतीय भाषांमध्ये भाषांतर झाले आहे. मराठी साहित्य क्षेत्रात तर अगदी शेक्सपियरपासून, अरेबिअन नाईटसपर्यंत सर्व उत्तम कलाकृतींचे भाषांतर होऊन मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध आले आहे. भाषांतरकार म्हणून विलास सारंग, मंगेश पाडगावकर, विंदा. करंदीकर, दिलीप चित्रे, सदानंद रेगे, अरुण कोलटकर, निशिकांत मिरजकर, माधुरी शानभाग, सुधा मूर्ती, सुप्रिया वकील, मृणालीनी गडकरी, यांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे.

गौरी देशपांडे यांचे इंग्रजी व मराठी या दोन्ही भाषांवर कमालीचे प्रभुत्व आहे. या लेखिकेची नवनिर्मितीची सर्जनशीलतेची क्षमता जेवढी अफाट होती तेवढीच त्यांची भाषांतरित साहित्याची निर्मिती उल्लेखनीय व दर्जेदार आहे. कथा, कादंबरी, ललित लेखन, कविता लेखन याबरोबरच भाषांतरित साहित्यातही त्यांनी वेगळेपण सिद्ध केले आहे. इंग्रजी भाषेतील साहित्य मराठीत आणण्याचे बहुमोल कार्य गौरी देशपांडे यांनी केले आहे. त्यांनी रिचर्ड बर्टन भाग १-१६, 'सात युगोस्लाव लघुकथा', एस्थर डेव्हिड चे तटवंदी, पालकनीती ई. कलाकृतीचे इंग्रजीतून मराठीत भाषांतर केले आहे. तसेच गौरी देशपांडे यांचे मराठीतून इंग्रजी साहित्य- माता द्रौपदी- विद्याधर पुंडलिक यांच्या नाटकांचे भाषांतर, चक्र- जयवंत दळवी, महानिर्वाण- सतीश आळेकर यांच्या नाटकांचे भाषांतर आहे, 'आहे मनोहर तरी'- सुनिता देशपांडे यांच्या आत्मकथनाचे भाषांतर ईत्यादी. गौरी देशपांडे यांचे कथालेखन, कादंबरी लेखन अपूर्वाई घेऊन आलेच पण त्यांचे भाषांतरित साहित्य अनोखे, ज्ञानकक्षा रुंदावणारे व अद्भुत आहे.

भाषांतर ही सृजनात्मक क्रिया नसून तक्रार असते. आशय, विषय त्यांचा अविष्कार हे सारं तयारच असतं. त्याचं फक्त अनुवादकने लक्ष्य भाषेत भाषांतर करायचं. त्यासाठी फारसे परिश्रम घ्यावे लागत नाहीत, असा एक गैरसमज आहे पण अनुवाद हा निर्मिती इतकाच अद्भुत आहे. अनुवाद प्रक्रिया ही निर्मिती इतकीच महत्वाची असते. मूळ लेखकाच्या साहित्यातील आशय, कथा, विषय यात कोणताही बदल न करता लक्ष्य भाषेत तितक्याच समर्थपणे त्याचा अविष्कार करायचा असतो. त्यामुळे अनुवाद करताना अनुवादक जेव्हा त्या लेखका इतकाच निर्मितीशी एकरूप होतो तेव्हाच त्यात सहजता येते. अनुवाद करताना अनेकदा मूळ लेखकाने वापरलेल्या शब्दांना लक्ष्य भाषेत अनुवादकाला समर्पक शब्द सापडत नाहीत. अनेकदा शब्दकोश ही पर्यायी शब्द देवू शकत नाहीत. त्यावेळी स्वतःचे पूर्ण समाधान होईपर्यंत त्यांचा शोध घ्यावा लागतो. भाषांतर हे आता दुय्यम दर्जाचे मानले जात नाही. तो साहित्याचा महत्वाचा अंगभूत घटक बनला आहे. कारण राष्ट्राच्या साहित्याच्या आकलनाचा अधिक एकात्म दृष्टीकोन भाषांतरामुळे उपलब्ध होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) भाषांतर - सदा कऱ्हाडे
- २) भाषांतर मीमांसा - डॉ. कल्याण काळे
- ३) साहित्याची भाषा - भालचंद्र नेमाडे
- ४) अनुवादित साहित्याला वाढती मागणी - विलास खोले
- ५) साहित्याच्या भाषांतरातील समस्या - दु.का.संत (प्रा.रा.श्री.जोग गौरव ग्रंथ)
- ६) महानिर्वाण - सतीश आळेकर.